

Taleh Əvəz oğlu Hüseynov⁴¹

**XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MƏQTƏL MÖVZUSUNDA
YAZAN ŞAİRLƏR**

XIX əsrdə dini ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi olan Qumri yaradıcılığını təhlil edərkən Fürudin bəy Köçərli Qumrinin bir şeirində dini mövzuda yazan aşağıdakı şairlərin adlarını çəkdiyini qeyd edir: Müqbil, Mirfəttah, Məhzun, Ağabağır, Cövhəri, Dəxil, Xaki, Sərbaz və qeyriləri (2,319). Qumrinin verdiyi bu siyahıya bu mövzuda yazmış olan Firudin bəy Köçərlinin də qeyd etdiyi şairlərin adlarını əlavə etsək, yenə də XIX əsrdə dini mövzuda yazıb-yaradan şairlərin hamısı haqqında tam siyahı əldə etmərik. Amma hər halda onların böyük bir qismi, aparıcı nümayəndələri barəsində müəyyən təsəvvür əldə etmiş olarıq. Beləliklə, XIX əsrdə dini mövzuda, məqtəl ədəbiyyatı mövzusunda daha çox yazıb-yaradan şairlər təqribən aşağıdakılardır: Abdulla bəy Asi, Mirzə Ələsgər Növrəs, Ahi, Mirzə Həbib Qüdsi, Pürqəm, Dəxil, Dilsuz, Sərraf, Qumri, Ləli, Raci, Müqbil, Mirfəttah, Məhzun, Ağabağır, Cövhəri, Xaki, Sərbaz və başqaları...

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dini mövzularda əsərlər qələmə alan bu şairlərin ədəbi fəaliyyətlərini nəzərə almadan XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında tam fikir yürütmək olmaz. Çünki bu şairlər bilavasitə dini mövzularda digər şairlərdən, məsələn hətta Hacı Seyid Əzim Şirvanidən, Seyid Əbülqasim Nəbatidən və digərlərindən daha çox əsərlər qələmə alır, eyni zamanda onlar kimi dini poeziyanın irfani qolunu davam etdirməklə yanaşı, daha çox məqtəl mövzusunda yazıb-yaradırdılar. Maraqlıdır ki, XIX əsrdə Şimalı-Cənublu Azərbaycanda sırf dini mövzuda-məqtəl mövzusunda daha çox yazıb-yaradan şairlər Azərbaycanın Dərbənd, Şuşa, Təbriz kimi şəhərlərində yaşayıb-yaradırdılar. “Rus dövləti Dərbəndi iki dəfə təsxir edibdir. Əvvəlinci dəfə 1722-ci sənədə Pyotri –kəbirin qoşunu ilə, ikinci dəfə 1796-cı sənədə İmperator Pavelin əsərində. Dərbəndin Rusiyaya mülhəq olması 1806-cı sənədə vəqə olubdur. Bu şəhərin əhalisi qədimdən islam dinində olduğuna görə, həmişə şüari-islamı müraat edib, dindarlıqda və dinpərvərlikdə şöhrət bulublar. Ramazanül-mübarək və məhərrəmül-həram aylarını kəməli-sədaqət və ehtiram ilə zöhdü ibadətdə və təziyədarlıqda keçirməyi müqəddəs vəzifələrindən hesab edirlər. Xüsusən Şühədayi-Kərbəla üçün əla mərtəbədə təziyə tutub rövzəxanlığa və şəbihkərdanlığa artıq meylü rəğbət göstərirlər. Şəbih binası yüz ildən ziyadədir ki, Dərbənd şəhərində qoyulubdur. Hər əsrdə bu şəbih ümüratına mübaşir olan şairlər olubdur. Amma bu dəstgaha cümlədən artıq rövnaq verən şüəra üç nəfərdir: Mirzə Kərim Şüai, Mirzə Cəbrayıl Süpehri və Mirzə Məhəmmədətağı Qumri” (2, 308). Təbii ki, əslən Dərbənddən olmasına baxmayaraq Mirzə Məhəmmədətağı Qumri istər Dərbənd şairləri və istərsə də XIX əsrdə bütün Azərbaycan dini-məqtəl poeziyasında ən seçilən nümayəndələrdən biri və bəlkə də birincisi idi.

Mirzə Məhəmmədətağı İbrahim oğlu Qumri 1819-cu ildə Dərbənddə anadan olmuş, 1891-ci ildə vəfat etmişdir. O, mükəmməl təhsil almış, ərəb, fars, türk dillərini dərindən bilmişdir. Qumri hələ gənc yaşlarından şeir yazmağa başlamış və artıq otuz yaşlarından etibarən bir şair kimi tanınaraq, bu dövrdən sonrakı yaradıcılığında daha çox növhələr, mərsiyələr, sinəzənlər qələmə almışdır. Çünki Firudin bəy Köçərlinin yazdığına görə o, “ziyadə dindar və çakəri-əhli-beyti-rəsul olduğuna binaən, qədimdən Dərbənddə şəbih əsası mütədail ikən ol cənab dəxi şəbih büsatına rağib və mayıl olub, hər sənə mübaliğ pullar sərf edib, şəbihə dair mükəlimati-cədidə tərtib edərmiş” (2, 324).

Qumru haqqında Seyid Əzim Şirvani və Məhəmmədəli Tərbiyət də məlumat verirlər. Belə ki, Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə”sində Qumru haqqında yazır: “Məhəmməd Təqi ibn-İbrahim Dərbəndi bir cavandır ticarətpişə və dəqiqəndişə. Fünuni-şeyrdə övqatın məraisiyi-İmam Hüseyn əleyhissəlamə və şəbehgərdanlığa sərf edibdir” (3, 499). Məhəmmədli Tərbiyət isə “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində Qumru haqqında aşağıdakı sözləri deyir: “ O, əvvəllər Məhərrəm ayında şəbeh çıxarardı. Sonra bu işi buraxıb, rövzəxanlığa və Kərbəla hadisələri haqqında yazmağa başladı. Qumru bu mövzu haqqında “Kənzül-məsəib” (“Müsibətlər xəzinəsi”) adlı bir mənzumə yazmışdır. Əsərdə Kərbəla şəhərində baş vermiş hadisələr təsvir edilir. Bu əsər dönə-dönə Təbrizdə çap edilmişdir. (“Hədiqətüş- şüəra”)” (4,464). Ümumiyyətlə, dediyimiz kimi, XIX əsrdə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Dərbənddə Kərbəla şəhidlərinə əza tutmaq və bu mövzuda bədii əsərlər qələmə almaq xüsusi bir vüsət almışdır ki, Qumri də bu mühitdə yetişdiyi üçün bu prosesdən kənar qala bilməmişdir. Firudin bəy Köçərli ümumiyyətlə Qumri yaradıcılığına böyük qiymət verib, onun tək-cə məqtəl mövzusunda deyil, digər mövzularda da gözəl əsərlər qələmə aldığı söyləməklə bərabər, eyni zamanda, öz əsərində bu prosesi də qeyd edir. “Fihəqiqə, Qumrinin çox rəvan və mövzun təbi varmış. Buna şəhadət verən onun əşari-abdarı (və) xoşguvarıdır. Heyfa ki, Qumri qüvveyi-şeyriyyəsini ancaq bir yolda - yəni müsibət yazmaqda sərf edib, özgə qisim asar qoymayıbdır ki, şayanai-diqqət ola. Əlbəttə, buna səbəb onun pişrovları və müasirlərinin, xüsusən Dərbənd əhlinin müsibətnaməni hər qism əşarü kəlama tərcih tutmaları və xud

şairin özünün əyyami-tüfuliyyətdən şəbihkərdanlar və mərsiyəxanlar və növhəsazlar arasında nəşvü nüma tapması və ev tərbiyəsi olubdur” (2,326). Təbii ki, Qumrinin bu meyli, məqtəl mövzusunda olan həvəsi, nəhayət onun bu mövzuda “Kənzül-məsaib” adlı kitab nəşr etdirməyinə gətirib çıxarır. Qeyd edək ki, Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını çapa hazırlayan Ruqiyyə Qənbər qızı Firidun bəy Köçərlinin bu əsəri yazarkən istifadə etdiyi mənbələri araşdıran zaman, onun Qumrinin “Kənzül-məsaib” əsərinin bir neçə dəfə Təbrizdə çap olunduğunu söyləyib, Firidun bəy Köçərlinin bu çaplardan məhz hicri 1300, miladi tarixlə isə 1882-ci ildə Təbrizdə çap olunmuş nüsxəsindən istifadə etdiyini qeyd edir (2,426). Firidun bəy Köçərli də bu kitabı təlil edib, onun qələmə alınma səbəblərini izah edərkən yazır: “ Kənzül-məsaib”də ağıl ilə təbin bu qism mükəlliməvü mücadilələrindən sonra şair kitabın səbəbi-təlifü tənzihi barəsində bir-iki mövzun qəsidələr inşa qılıb Güllüstani-Kərbəlaya nəzər yetirib və onda ənvai-çiçəkləri və əqsami-nəbatatü şükufələri və quşları pərişanhal, giryanü nalan görür və hər birisi zəbani-hal ilə Kərbəla müsibətini zikr qılır... Bu minval ilə bənəfşə, qərənfil, güli-növrüz, güli-cəfəri, güli-sabahi-Süleymani, lalə, süsən, reyhan hər birisi hali-pəjmürdələri ilə özlərini şühədayi-Kərbəlaya oxşadıb naləvü fəryad edirlər. Bənəfşə gərdənini kəc görəndə badili-zar Səkinəni gətirib xatirinə qan ağlar. Bu büsatü övzai gördükdə Qumri dərin fikrə gedib, özünü bu məclisi-vəfaya və bu gülşəni-pürsəfaya daxil etməyə layiq görmür və Kərbəla gülşəninin bülbüllərini bir-bir zikr edib, özünü onların müqabilində bir aciz və həqiri-bibəzaət şair hesab edir. Neynəva güllüstanının bülbülləri isə bu əşxasi-möhtərəmdən ibarətdir ki, hər biri faciəyi-Kərbəlanı və dastani-pürmələli-seyyidi-şühədanı nəsrən və nəzmən təhrir qılıblar: Müqbil, Mirfəttah, Məhzun, Ağabağır, Cövhəri, Dəxil, Xaki, Sərbaz və qeyriləri... Qumriyi-dilxəstə dübarə fikrə gedib belə böyük şairlərin müqabilində özünü zərifi aciz görürsə də və lakin günahü təqsirinin çoxluğundan nələc qalıb, özünü yenə bargahi-Süleymana və yəni Kərbəla şahı İmam Hüseyinə daxil salır və ona növhəgər olub, ol vəfa kanından səyyiatı üçün əfv tələb edir” (2,318-319). Beləliklə, ümumiyyətlə bütövlükdə əsərlərindən-istər dini mövzuda, isrəsə də aşiqanə mövzusunda yazdığı əsərlərindən də göründüyü və yenə də böyük Firidun bəyin dediyi kimi, Qumri böyük istedad sahibi olmuş, hər iki mövzuda gözəl əsərlər qələmə almışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Dərbənddə Qumridən başqa dini mövzuda-məqtəl mövzusunda yazıb-yaradan və Qumrinin müasirləri olan daha iki şair vardır ki, onlardan da biri Firidun bəy Köçərlinin qeyd etdiyinə görə Mirzə Kərim Şüai, digəri isə Mirzə Cəbrayıl Süpehridir. Firidun bəy Köçərlinin yazdığına görə bu iki qardaş da Qumri kimi şəbihgərdanlıqla məşğul olmuş, mərsiyə və nohələr yazmışlar. “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Firidun bəy Köçərli bu iki şair qardaşın yaradıcılığından heç bir nümunə gətirməsə də, onlar haqqında aşağıdakı sözləri yazır: “ Mirzə Kərim “Şüai” təxəllüs əslən Dərbəndin cənub tərəfindən – Kürə nahiyəsində Üşdü l qəryəsindən İsrafil adında bir şəxsin oğludur... Artıq fəhmü zəkavət sahibi olmağa görə, Rusiyada qaldığı zaman rusca oxumağı və yazmağı ləyaqətincə kəsb etmişdi. Sibirdən qayıtdıqdan sonra Dərbənddə nəcib familiyadan təəhhül ixtiyar edib, əziz və möhtərəm şəxslərdən biri oldu və məhəllə rəisi (kvartalını) mənəsinə nail olub, xoş zügeran edərdi və sakit olduğu məhəllənin şəbeh ümüratına mübaşir olub, məscidi-camedə şəbeh gətirmək həm ona mühəvvəl olmuşdu. Şüai şəbeh büsatına dair mükəllimələr yazıb, mərsiyələr inşa etmişdir və bunlardan əlavə bir kitab hürufi-heca qafiyəsində təlif edib öz həyatında birinci dəfə çap etdiribdir. Çifayda, o kitabı ələ gətirmək bizə məqdur olmadı. Mirzə Kərim şüai türk və fars dillərinə dara, fəsih bir şəxs olduğuna (binaən), bu dillərdə onun əşarü kəlamları vardır. Şüai vəfat edibdir tarixi-miladın 1894-cü sənəsində Dərbənd şəhərində (2, 309). “ Mirzə Cəbrayıl “Süpehri” Mirzə Kərimin kiçik qardaşdır... Mirzə Cəbrayıl şəbih ümüratına məşğul olardı və onun dəxi xeyli mükəllimat və mərsiyələri və sair ədəbiyyatı-mütəfəriqləri vardır. Amma bir kitab tərtib qılmayıb. Olan əşarü kəlamı övraq və pərişan haldadır.

Mirzə Süpehri, necə ki, rəvayət olunur, çox əhli-zövq və alitəb bir vücud imiş. Keçmiş şüərə əşarü ədəbiyyatına çox meylü rəğbəti olmağına görə çoxunu hafizəsində saxlamış. Ələlxüsus, Əlişir Nəvainin türkcə, noqay istilhatında inşa qıldığı qəzəliyyatın əksərini əzbərdən bilib, çox məğrub oxurmuş (elə ki, Nəvai əgər həyatda olub, onun qiraətinə istima etsəydi, əlhəqq, insaf verərdi).

Süpehri vəfat edibdir miladın 1902-ci sənəsində, fevral ayının qürrəsində” (2, 310). Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını çapa hazırlayan Ruqiyyə Qənbər qızının qeydinə görə Mirzə Kərim Şüainin divanı hicri 1298-ci, miladi tarixlə isə 1880-ci ildə Təbrizdə çap olunmuşdur (2, 425).

Qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ədəbi dairələrdən ən azından üçündə- Dərbənddə, Şuşada və Təbrizdə dini ədəbiyyat-məqtəl ədəbiyyatı daha sürətlə inkişaf edirdi. Və təbii ki, bu ədəbi mərkəzlərin içində Təbrizin özünəməxsus əzəməti və mövqeyi var idi. Çünki burada həmin dövrdə Raci, Pürqəm, Dəxil, Dilsuz və sairə kimi şairlər fəaliyyət göstərirdi, öz yaradıcılıqları ilə bu ədəbiyyata xüsusi rəvnəq verirdilər. Ümumiyyətlə, Təbriz bütün tarix boyu həmişə öz ictimai-siyasi-elmi-ədəbi-dini fəaliyyəti ilə fərqlənmiş, Azərbaycanın inkişafında öz xüsusi mövqeyi ilə seçilmişdir. Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Təbriz haqqında, onun ədəbi mühiti barəsində, məsələn Dərbənd və yaxud da az da olsa Şuşa kimi ayrıca bəhs etməsə də, hər halda Raci, Pürqəm kimi şairlərin yaradıcılıqlarından danışarkən onların “Azərbaycani-əcəm”dən olduqlarını qeyd etməyi də unutmur. Məsələn o, Racidən danışarkən yazır: “Azərbaycanın İrana mütəəlliqlik qitəsində zühur edən türk şairlərindən məşhuru Hacı Əbülhəsən Racidir. Racinin nüfuzu Araz çayının sol tərəfində sükunət edən

Azərbaycan türklərinə dəxi ki, rus təbəələrindən ibarət olsun, keçibdir. Belə ki, Raci nə qədər İran torpağında mərufu məşhurdur, bir o qədər də Zaqafqaziya türkləri arasında onun hörmət və şöhrəti vardır “ (2, 347). Pürqəm, “Təbriz yaxınlığındakı Xalxal qəryəsinin Qarabulaq sakini” (2, 363) olan satirik şair Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxalidən danışarkən isə aşağıdakıları qeyd edir: “Racinin müasirlərindən “Pürqəm” təxəllüslü şair dəxi Azərbaycani-əcəmdə şöhrət tapmışdır “(2, 359). “Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxali, demək olur ki, Azərbaycani-Əcəmdə bu vaxta kimi zühur edən türk şairlərinin ən müqtədir və rəvantəblisidir“ (2, 363).

XIX əsrdə Təbriz ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən şairlərin sırasında öz istedadına və əsərlərinin bədii dəyərinə görə ilk yerdə, təbii ki, Hacı Əbülhəsən Raci dururdu. Raci haqqında istər Məhəmmədəli Tərbiyət “Danışməndani-Azərbaycan”, istər Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə”sində və istərsə də Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitablarında məlumat versələr də, Məhəmmədəli Tərbiyət və Hacı Seyid Əzim Şirvaninin məlumatları qısa olub, sadəcə olaraq, şairin anadan olma tarixini, Təbrizli olmasını və vəfatı haqqında hadisəni və bir neçə digər məlumatı əhatə etməklə kifayətlənir (3, 181-189; 3, 400-401; 4, 271). Lakin Firidun bəy Köçərlinin şair haqqında verdiyi bilgi daha geniş olub, həyatına aid məlumatlarla yanaşı, eyni zamanda, əsərlərinin mövzu və məzmun xüsusiyyətlərindən də bəhs edir (2, 347-358). Racinin divanını 1992-ci ildə “Sabah” nəşriyyatında çap etdirən Hafiz Abiyev də şairin seçilmiş əsərlərinə ön söz və şərhlər yazmış, ön sözdə şairin həyat və yaradıcılığı haqqında qısa şəkildə bəhs etmişdir (1). Təbii ki, Raci haqqında verilən bu məlumatlar içində Firidun bəy Köçərlinin verdiyi bilgiler daha dəyərli olduğuna görə, biz də şair haqqında danışarkən daha çox onun fikirlərinə istinad edəcəyik. Beləliklə, şairin təvəllüd tarixi mübahisəli olsa da, onun haqqında məlumat verən şəxslər onun təqribən 1831-34-cü illər arasında doğulduğunu, təqribən 1876-cı ildə isə Həcc səfərindən gəmi ilə qayıdarkən Qırmızı dənizdə tufana düşərək faciəli şəkildə öldüyünü bildirirlər.

Raci haqqında verilən məlumatlardan və onun divanı ilə tanış olduqdan sonra görünür ki, Raci təkcə Kərbəla faciəsi ilə bağlı yazdığı əsərlərlə məşhur olmamış, eyni zamanda, dövrünün gözəl, şirin, rəvan təbli lirik şeirlər, qəzəllər yazan şairi olmuşdur. Bu mənada, biz burada onun lirik əsərləri haqqında, yəni qəzəlləri barəsində Məhəmmədəli Tərbiyətin, Seyid Əzim Şirvaninin, Hafiz Abiyevin dediyi fikirləri nümunə gətirməyərək, təkcə Firidun bəy Köçərlinin qələminə məxsus olan fikirləri xatırlatmaqla kifayətlənirik. “Raci kimi şairin ... lətif və dilpəsənd qəzəlləri və cigərsuz növhələri böyükdən kiçiyə kimi cümlə əhli savadın dillərində caridir” (2,347). “Racinin səlis və rəvan təbi olduğu əşarından görünür. Onun qəzəllərinin çoxu dillərdə əzbər olubdur və xanəndələrin çox vaxtı toylarda və işrət məclislərində oxuduqları Racinin gözəl qəzəlləridir” (2,349). Lakin bütün bunlarla bərabər, qeyd etdiyimiz kimi, Raci, eyni zamanda, Kərbəla müsibətinin məşhur növhəxanlarından ki, Firidun bəy Köçərli bu xüsusda da danışmağı özünə ayrıca borc bilir: “ Mərhum Hacı Əbülhəsən Racinin qönçeyi-təbi-lətfi xüsusən faciəyi-Kərbəlanı zikr etdikdə gül kimi açılıb, hər tərəf hüznü ələm gətirici ətirilər saçıb və cümlənin ürəklərini qəmü qüssə ilə və gözlərini yaş ilə doldurur... Bu feyzü bərəkət, bu qeyri adi halət və xüsusiyyət ancaq Seyyidüş-şühədə müsibəti əzasına müxtəsdir, ancaq mahi-məhərrəmdə tərtib olunan təziyələrdə hiss olunur. Raci isə bu təziyələrin rəvnəqi və matəmlərin şəfqətidir. Azərbaycan şüərasından Dəxildən sonra Raci Kərbəla gülşəninin ən fəsih bülbüli-xoşəlhanı və neynəva dəştinin ən suznak növhəxanı hesab olunur. Racinin növhələrində olan təsir çox rövzəxanların mərsiyələrindən artıqdır... Raci Kərbəla faciəsinin hansı bir qissəsini rışteyi-nəzmə çəkibsə, tamamında böyük məharət biruz edibdir, əhvalatı eyni ilə, sərəpa, şairanə elə gözəl tərdə nəql edir ki, cümlənin huşu diqqətini cəlb edir... Kərbəla əhvalatını Raci əleyhirrəhmə elə bir fəsahtə və məharətlə təhrir qılıbdır (ki), hər kəs onları diqqət ilə oxusa, məyusü məlulü feyzyab olmaqla əhvalatdan dəxi filcümlə xəbərdar olar” (2,355-356)

Qeyd etdiyimiz kimi, Firidun bəy Köçərli məqtəl yazan Cənubi Azərbaycan şairlərindən danışarkən Pürqəm, Dəxil, Dilsuz kimi şairlərin də adlarını çəkir. Məsələn o, Dəxildən danışarkən yazır: “Axund Molla Hüseyin Marağalı “Dəxil” Dilsuzun həmməslək və həməsləri olan Azərbaycan şairlərindən məşhurdur ki, “Dəxil” təxəllüsü ilə intişar tapıbdır. Dəxilin yazdığı asarın cümləsi cənab İmam Hüseyinin müsibətinə məxsus, Kərbəla faciəsinə dair əhvalatdır. Dəxilin kitabı mərsiyəxanların əlində ən mötəbər kitabdır və bu kitabda Kərbəla əhvalatı bəzi yerdə nəsr ilə və əksərən nəzm ilə təhrir və tənzim olunubdur” (2,382). Bu qeydlərdən sonra Firidun bəy Köçərli Dəxilin yaradıcılığından böyük bir nümunə gətirərək Dəxil haqqında dediyi fikirləri təsdiq etməyə çalışır. Qeyd edək ki, Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını çapa hazırlayan Ruqiyyə Qənbər qızı Firidun bəyin Dəxilin hicri 1325, miladi tarixlə 1907-ci ildə çap olunmuş divanından istifadə etdiyini qeyd edir (2, 434).

Dilsuz və Pürqəmə gəldikdə isə Firidun bəy Köçərli onların məqtəl yaradıcılığı barədə qısa məlumat verməklə keçir. Belə ki, biz “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Firidun bəyin Pürqəm haqqında dediyi aşağıdakı fikirlərlə tanış oluruq. Maraqlıdır ki, Firidun bəy Köçərli Pürqəm yaradıcılığına obyektiv yanaşaraq, onun əsərlərinin Racidən və digər şairlərin əsərlərindən bir qədər zəif olduğunu da qeyd edir. “...Divanının sərlövhasında dərc olunmuş şeirdən anlaşılır (ki), şairin ümdə məramı matəmi-seyyidüş-şühədanı zikr etməkdir... Pürqəmin divanı-əşarı dəxi Racinin divanı kimi ibarətdir farsı və türki mənzumələrindən. Şairin yazdıqları əksəriyyəni pəncətəni-ali əbanın ya mədhinə və tövsifinə və ya mərsiyə və növhələrinə dair əsərlərdir. Pürqəmin dəxi təbi rəvan isə, bir o qədər lətif və nazik deyil. Belə ki,

Racinin kəlamında olan məlahətü abdarlıq Pürqəmin əşarında məhsus deyildir. O cəhətə onun növhə və mərsiyələri bir o qədər şöhrət və rəğbət kəsb etməyibdir, nə qədər ki, Racinin və mərhum Dəxilin asari-məmduhələri mərufu məşhur olublar” (2,359-360).

Dilsuz haqqında danışarkən isə öz əsərində onun Həzrəti Əli (ə) haqqında böyük bir şeirini nümunə verən Firidun bəy Köçərli sonra yazır: ” Bu axırıncı fərddən sonra başlanır mədhi-həzrət Əmir Əliyyül-Mürtəza və qurtarır matəmi-seyyidüş-şühədə ilə və ruzi-aşurada zülm ilə qətlə yetənləri əşari-cigərsuz ilə zikr edib, Yəzidi-pəlidə lənət oxuyub, bu sözlər ilə xətm-i-kəlam edir:

Dilsuza, qıl müxtəsər bu qisseyi-Dilsuzi sən,
Əcz ilə ərz et xudayə bu qəmi-üzma nədir.
Lənət eylə sən Yəzidə həşr olunca dəmbədəm,
Zülmi-bihədd etdi zalim, bilmədi fərda nədir” (2, 398).

Bir neçə dəfə qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrdə artıq Qarabağ, Şuşa da Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmiş və bu şəhərdə elm, təhsil, musiqi sənəti, incəsənət, bütövlükdə cəmiyyət, onun bütün sahələri inkişaf etdiyi kimi, eyni zamanda, poeziya, şeir, ədəbiyyat da böyük bir vüsətlə inkişaf edirdi. Bu mənada, təbii ki, Qarabağ ictimai-siyasi-mədəni mühitində dinin, dini dünyagörüşün mühüm yeri olduğu kimi, ədəbi mühitdə də dini ədəbiyyatın özünəməxsus mövqeyi var idi. Bu baxımdan, Qarabağ, Şuşa dini-ədəbi mühitindən danışarkən Firidun bəy Köçərlinin bir fikrini yada salmaq istəyirik: “Məlumdur ki, beş-on sənə bundan əqdəm artıq hörmət və şöhrətdə olan ancaq İmam Hüseyn müsibətinə dair növhə və mərsiyə yazan şairlər idi ki, onların kəlamı məscidlərdə, təkyələrdə oxunurdu və onlar öz kəlamlarını eşidib, xalqın tərifi tövsifi ilə sərəfraz olurdular və növhə yazmağa dəxi də artıq şövqmənd olub, bütün vaxtlarını və qüvveyi-şeriyyələrini bu yolda sərf edirdilər. On beş-iyirmi sənə bundan əqdəm Şuşa qələdə əli qələm tutan kəmsavad uşaqlar dəxi növhə yazmağa məşğul olub, hər birisi öz düzdüyü şeirə oxşayan kəlamları ilə iftixar edirdilər” (2,326). Maraqlıdır ki, “Şuşa qələdə əli qələm tutan kəmsavad uşaqlar dəxi növhə yazmağa məşğul olub, hər birisi öz düzdüyü şeirə oxşayan kəlamları ilə iftixar edirdilər” deyən Firidun bəy Köçərli, “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində mərsiyə, nohə yazan Qarabağ şairlərindən ancaq bir neçə şairin- Abdulla bəy Asinin, Mirzə Əliəsgər Növrəsin yaradıcılığına müraciət edir və Asinin dini məzmunlu əsərlərindən də yalnız bir nümunə verir. Bunun səbəbini isə, etiraf etdiyi kimi, Asinin bu qəbildən olan əsərlərini çox çətinliklə əldə etdiyini göstərir: “ Abdulla bəyin təxminən 1500-ə qədər əfradı vardır ki, ibarətdir müxəmməsət, müstəzad, tərçibənd, qəzəliyyat, təcnis və növhəcatdan. Heyfa ki, bu əsərlərdən çoxusunu ələ gətirməkdə aciz qaldıq. Növhələrindən nümunə üçün birisini ki, İmam Hüseyn əleyhissəlamın rəşid və gözəl oğlu Əli Əkbərin qətli barəsində tənzim olunubdur, burada dərc olunur:

Yıxdılar atdan çü Əli Əkbəri,
Səslədi Abbasi-ələmpərvəri:
Nadə Əliyyən, Əliyyən, ya Əli!..” (2,121).

Mirzə Əliəsgər Növrəsin yaradıcılığına gəldikdə isə onun şairlərin seçilmişlərindən olduğunu söyləyən Firidun bəy, Növrəsin, eyni zamanda Seyid Əzim Şirvaninin müasiri və dostu olduğunu, hicri 1263, miladi tarixlə isə 1847-ci ildə Şuşada anadan olduğunu da söyləyir. Yaradıcılığına gəldikdə isə Firidun bəy, Növrəsin, ümumiyyətlə gözəl şair olub, xüsusilə Füzuli yaradıcılığına möhkəm bağlı olduğunu bildirərək, onun dini mövzuda, ayrıca olaraq isə məqtəl mövzusunda da gözəl əsərlər yazdığını qeyd edir və kitabında istər növhəsindən, istərsə də təxmislərindən nümunələr verir.(2,163-174)

Qeyd edək ki, bu vaxta qədər dediklərimizdən məlum olduğu kimi, məqtəl ədəbiyyatı, mərsiyə ədəbiyyatı XIX əsr Azərbaycan poeziyasında nə qədər yüksək mövqə tutub, kəmiyyət və keyfiyyət baxımından nə qədər yüksək mərtəbədə olub dövrünün müqtədər şairlərinin yaradıcılıqlarında meydana çıxsada, eyni zamanda, bu ədəbiyyata, bu poeziyaya münasibət də bir mənalı olmamış və artıq bir neçə dəfə qeyd etdiyimiz kimi, bu poeziya və bu poeziyanın daşıyıcıları istər dövrün qabaqcıl, maarifçi-demokratları tərəfindən, istərsə də elə bu ədəbiyyatın, poeziyanın yaradıcılarının öz qələmdaşları tərəfindən müxtəlif tənqidlərə məruz qalmışdır. Məsələn, Şamaxı şairlərindən Bixudu “din-məzhəb məsələsində süstrəy və bietiqad olduğu üçün tənqid edən” (2, 27) Dərbənd şairləri Qumri və Şüaiyə cavab verən Bixud, onları din-məzhəbçilik baxımından tənqid edib cavab verərkən, Qumri və Şüainin eyni zamanda, şeiriyyət baxımından da ondan aşağı olduqlarını söyləyir.

Nə xəvfüm səndən ey Qumri, nə bakım həm Şüaidən,
Neçün kim, gürbəvü rubahə şiri-nər şikar olmaz.
Əgər həcvim qoya yüz şur ilə Dərbəndə, ey Qumri,
Salır ol şəhrə bir aşub kim, səddi hasar olmaz..(2, 26)

“Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Bixudun həcvini nümunə verən Firidun bəy Köçərli, eyni zamanda bu həcvləşməyə də münasibət bildirir: ” Bixudun bu həcvnüma kəlamının məalından belə anlaşılır ki, Dərbənd şairləri Qumri və şüai Bixudu həcv edib onun din – məzhəb məsələsində süstrəy və bietiqad olmağını zəmm edibləmiş. Bu barədə Bixud onlara aqılanə cavabi-şafi verib deyir ki, siz bizləri anacaq öz fəhmü dərrakəniz qədərincə taniya bilirsiniz. Sizde o qədər mərifət və kamal olmaz ki, bizim zatımıza müxtəsər olan övsafi-cəliləni və biz tutduğumuz məsləkin şürutü adabını təfhim edə bilərsiniz.

Şair xülaseyi-kəlamda:

Mənəm babi, mənəm şeyxi, mənə sünni, mənəm şiə,
Mənəm ol bütprəst kim, məndə cəbrü ixtiyar olmaz-

Dediyi sözlərdən aşikarən görünür ki, şair müsəlmançılığı tək bir məzhəb və məslək üzrə sabitqədəm olmaqda görməyib, həqiqi müsəlmançılığı insan olmaqda və bəşəriyyət vəzifəsini dərk edib layiqincə ifa etməkdə görür” (2,27).

Beləliklə, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salıb, orada dini mövzuların işlənmə arealına baxdıqda, bir tərəfdə Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Kazım bəy kimi maarifçi-demokratları, digər tərəfdə Seyid Əzim Şirvani, Seyid Əbülqasim Nəbati, Seyid Həmzə Nigari kimi irfan şairlərini, o biri tərəfdə isə Qumri, Raci, Dəxil, Dilsuz kimi növhəxan, mərsiyəxan şairləri görürük. Və eyni zamanda bu prosesdə iştirak edən Molla Qədir Şirvani Naci, Molla Məhəmməd Hüzni, Molla İbrahimxəlil Dödui kimi şairlərin yaradıcılıqları ilə də tanış oluruq ki, onların da bu sahədə olan əsərlərinə nəzər salıb, onlar haqqında heç olmasa bir-iki kəlmə söz deməsək, təbii ki, bizim XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dini mövzuların işlənmə arealı haqqındakı fikirlərimiz tam olmaz. Belə ki, irəlidəki fəsillərdə bu şairlərin əsərlərini daha dərinlən təhlil edəcəyimiz üçün, burada onların üzərində geniş dayanmır, sadəcə olaraq onların da dini mövzularda – lakin adları çəkilən şairlərdən fərqli olaraq daha çox minacat və nət yazdıqlarını bildirmək istəyirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacı Əbülhəsən Raci. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Sabah nəşriyyatı, 1992
2. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild, Bakı, 1981
3. Seyid Əzim Şirvani Əsərləri, 3 cildə, III cild, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1974
4. Məhəmmədli Tərbiyət. Daneşməndane-Azərbaycan, Bakı, Azərnəşr, 1987

Açar sözlər: ədəbiyyat, məqtəl, Kərbəla müsibəti, XIX əsr ədəbiyyatı

Key words: literature, maktel, Karbala calamity, the 19th century of Azerbaijan literature

Ключевые слова: литература, магтал, трагедия Кербела, литература XIX века

Азербайджанские поэты XIX века, писавшие в жанре магтал

Резюме

В статье рассказывается о широком распространении жанра магтал в азербайджанской литературе XIX века. В произведениях жанра магтал повествуется о трагедии Кербела и о судьбе шехидов Кербела. Автор исследует творчество таких Азербайджанских поэтов, как Раджи, Гумри, Пургам, Новрас и т.д. Автор также анализирует критические взгляды в Азербайджанском литературоведении на эту тему.

The poets writing on the theme “maktel” (the calamity of Karbala) in Azerbaijan literature of the 19th century

Summary

In the article it is noted that the literature of “maktel” has been spread in Azerbaijan literature of the 19th century widely. It is shown that this literature is reflected in the works of poets such as Raji, Daxhl, Gumri, Purgam and Navras mostly in cities such as Derbent, Shusha and Tabriz in Azerbaijan. The author refers to the views of scientists who have studied the history of literature so far about the poetry of poets who wrote in this direction, analyzes both these studies and examples of the “maktel” literature.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova